

ՇԻՐԱԿԻ ՄԻ ՀՐԱՇԱՊԱՏՈՒՄ ՀԵՔԻԱԹԻ ՏԵՂԸ
«ԿԱԽԱՐԴԱԿԱՆ ՄԱՏԱՆԻ» ՏԻՊԻ ՀԵՔԻԱԹԱԽՄԲՈՒՄ՝

Մարինե Խենյան

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ

Բանալի բառեր՝ *հրաշապատում հեքիաթ, սյուժե, տիպ, հեքիաթախումբ, կախարդական մատանի, տարու, անդրաշխարհ, հերոս, օգնականներ:*

Սույն ուսումնասիրության համար հիմք ենք ընդունել Շիրակի տարածաշրջանի «Ջամփուլաղի հեքիաթը»՝ համադրելով Հայաստանի տարբեր տարածաշրջանների և իտալական, ճապոնական, պարսկական, ռուսական, բուլղարական, վրացական, դրդական ու այլ ժողովուրդների միևնույն՝ «Կախարդական մատանին» ATU 560 տիպի հեքիաթների հետ: Այս հրաշապատում հեքիաթը, միջազգային դասակարգմամբ հեքիաթների հետ ունենալով հիմնական սյուժետային կաղապարը, աչքի է ընկնում առանձնահատուկ մոտիվային դրվագներով:

Նախաբան. ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի բանահյուսական արխիվում (ՀԱԻԲԱ) պահվում է բանահավաք Բարխուդար Ղազիյանի՝ 1973 թվականին Լենինականում գրառած «Ջամփուլաղի հեքիաթը»¹, որը դասվում է Հանս-Յորգ Ութերի՝ հեքիաթների տիպերի միջազգային դասակարգմամբ «Կախարդական առարկաներ» հեքիաթախմբի «Կախարդական մատանի»՝ ATU 560 տիպին: Ըստ այդ տիպի՝ աղքատ տղան գնում է շուն, կատու և օձ՝ նրանց կյանքը հավաճանքներից փրկելու նպատակով: Փոխարենը նա օձերի թագավորից ստանում է կախարդական մատանի

¹ Հետազոտությունը իրականացվել է ՀՀ Գիտության կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ՝ 21T-6B027 ծածկագրով «Շիրակի հայոց բանահյուսական մշակույթը» գիտական թեմայի շրջանակներում:

² ՀԱԻԲԱ, FFX -1973: 6649,01-6681,00:

(կամ քար), որը կկատարեր նրա բոլոր ցանկությունները (մի գիշերվա մեջ պալատ կառուցել, ապակե կամուրջ զցել և այլն): Տղան ամուսնանում է արքայադստեր հետ, որը սիրեկանի օգնությամբ գողանում է մատանին, պալատն իր և սիրեկանի հետ տեղափոխում հեռավոր կղզի, և տղան նորից հայտնվում է աղքատության մեջ: Երախտագետ շունը և կատուն մկան օգնությամբ կարողանում են հետ վերցնել մատանին, վերադարձի ճանապարհին այն կորցնում են ծովում, ձուկը վերադարձնում է այն, և տղան վերականգնում է իր ունեցվածքն ու դիրքը³:

Կախարդական մատանին (քարը) անդրաշխարհից հեքիաթի հերոսին՝ տարբեր գործող անձանց կողմից փոխանցված հրաշագործ առարկա է՝ նախատեսված նրան օգնելու համար: Մատանին փոխանցող օղակն անպայման պետք է կապված լինի ստորերկրյա աշխարհի հետ: Հիմնականում այդ օղակը, ըստ ժողովրդական պատկերացումների, Տիեզերական ծառի ստորին մասում տեղակայված օձն է, ձուկը կամ ոգնին, որոնք ակնհայտորեն հերոսի մեռած նախնու հոգին են մարմնավորում: Որոշ դեպքերում մատանին փոխանցող օղակ կարող է լինել լեռան վրա բնակվող պառավը կամ ջրի ակունքի մոտ հերոսին հանդիպած դերվիշը:

Հրաշապատում հեքիաթներում կախարդական մատանին անխափան օգտագործելու համար սովորաբար նրա վրա հմայական արգելք է դրվում (տաբու), որովհետև անդրաշխարհի ուժերի կողմից այն մշտապես հսկողության տակ է և հարմար առիթի դեպքում մի քանի անգամ հայտնվում է անդրաշխարհում: Այն հերոսին է վերադարձվում երախտագետ կենդանիների օգնությամբ միայն, որոնք տեղակայված են Տիեզերական ծառի միջնամասում (շուն, կատու). բացառություն է կազմում ծառի ստորին մասին մոտ կանգնած մուկը:

Խնդրո առարկան ավելի հստակ ներկայացնելու համար կատարել ենք գործողությունների և իրողությունների հետևյալ բաժանումը. ա) հերոսի կարգավիճակը և ժառանգության առկայությունը, բ) հավատարիմ կենդանիների ձեռքբերումը, գ) մատանու ձեռքբերումը, դ) մատանու գործառույթները, ե) տաբուի առկայությունը, խախտումը և մատանու հափշտակվելը, զ) մատանու գտնվելը, է) մատանու երկրորդ անգամ կորչելը, ը) մատանին հերոսին վերադարձնելը:

Գործողությունների մեր ընտրած հաջորդականությունը և իրողությունների առկայությունը քննության առնվող հեքիաթներում կարող է փոփոխության ենթարկվել: Ինչպես օրինակ՝ Շիրակի հեքիաթում գլխավոր հերոսը ձեռք է բերում ոչ թե կախարդական մատանի, այլ՝ ավաստ քար, իսկ հավատարիմ կենդանիները՝ շունը և կատուն, հերոսի ընտանիքի հին բարեկամներն են: Ամեն դեպքում, այս տիպը ներկայացնող ցանկացած հեքիաթ ունի սյուժետային կուռ կառուցվածք՝ չնայած Հանս Յորգ Ութերի սխեմայի հետ ունեցած նկատելի, ինչպես նաև՝ աննշան շեղումների:

1. Հերոսի կարգավիճակը և ժառանգության առկայությունը

Ինչպես Շիրակի տարածաշրջանի հետազոտվող հեքիաթում, այս տիպը ներկայացնող որոշ հեքիաթներում նույնպես, գլխավոր հերոսը մեծ մասամբ աղքատ ծնողների, միայնակ մոր զավակ է կամ միայնակ պառավի թոռ: Ուսումնասիրված հեքիաթ-

³ Uther -2011, pp. 328-329.

ներից բացառություն են կազմում հայկական «Քոսեն ու թագավորի տղեն»⁴, վրացական «Արքայազնը և կանանց թագուհին»⁵ հեքիաթները, որոնց գլխավոր հերոսը արքայազն է և բուլղարական «Անգին քարը»⁶ հեքիաթը, որի գլխավոր հերոսը ծեր հովիվ է:

Շիրակի հեքիաթում աղքատ հովվի ընտանիքը հազիվ է իր ապրուստը հոգում: Մի օր, երբ հայրը հիվանդանում է, գլխավոր հերոսն է տանում ոչխարներին արածեցնելու, և այդ ժամանակվանից էլ ծավալվում են հերոսի գործողությունները՝ ընդհուպ իր առջև դրված խնդրի իրագործումը:

Եթե շիրակյան հեքիաթում գլխավոր հերոսի գործողությունները ծավալվում են ինքնըստինքյան, ապա Իտալո Կավլինոյի մշակած իտալական «Կախարդական մատանին» հեքիաթում աղքատ երիտասարդը, տեսնելով, որ չի կարողանում իր և մոր համար ապրուստ վաստակել, որոշում է. «Գնամ, մայրիկ, աշխարհը պտտեմ, փնտրեմ իմ երջանկությունը: Կտեսնես, քեզ համար էլ ուրախ օրեր կգան»⁷: Ի տարբերություն իտալական հեքիաթի՝ քննության առնված հեքիաթների մեծ մասում աղքատ հերոսը մասնագիտություն ունի (փայտավաճառ, հովիվ, նախրապան, հորթարած, ծովագնաց, հողագործ և այլն) կամ ժառանգություն է ստացել և կարողանում է քիչ թե շատ իր ապրուստը հոգալ:

Ընդհանրապես հրաշապատում հեքիաթներում գլխավոր հերոսի համար վճռորոշ դեր է խաղում հորից ժառանգություն ստանալը (հրաշագործ առարկաներ, հող, փող, կենդանիներ և այլն): Դրդական «Ոսկե մատանին» հեքիաթում հերոսը հորից 9 ոսկի է ժառանգում⁸, իսկ ռուսական միևնույն «Կախարդական մատանին» վերնագրով հեքիաթներից մեկում՝ 200 ռուբլի⁹, մյուսում՝ 300 ռուբլի¹⁰: Հայ ժողովրդական «Քոսեն ու թագավորի տղեն» հեքիաթում թագավորն ավագ որդուն որպես ժառանգություն է թողնում ողջ թագավորությունը, իսկ կրտսերին՝ մի աքաղաղ և մի կատու¹¹: Այս առումով ուշագրավ է Լոռու «Չոփչին» հեքիաթը, որտեղ հերոսի հավատարիմ կենդանիները՝ շունը և կատուն, նրան են անցնում ժառանգաբար¹²: Թե ինչ հիմունքներով են գլխավոր հերոսի հավատարիմ կենդանիները՝ շունը, կատուն և աքաղաղն իր քառասուն հավերով, շիրակյան հեքիաթում ձեռք բերվում, հեքիաթի համատեքստից չի հասկացվում:

2. Հավատարիմ կենդանիների ձեռքբերումը

Շունը և կատուն վաղնջական ժամանակներից ընտելացվել են մարդու կողմից, և պատահական չէ, որ այս հեքիաթախմբում որպես հերոսի օգնականներ հիմնականում նրանք են հանդես գալիս: Ինչպես նշվեց վերևում, հեքիաթախմբի շիրակյան տար-

⁴ ՀԺՀ II -1959, էջ 363:

⁵ ГНС II -1988. с. 72.

⁶ CHE IV -1988

⁷ Italian Folktales 1980. p. 129.

⁸ Կիրգիզական հեքիաթներ -1978, էջ 166:

⁹ Афанасьев А. -1985. с. 36.

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 33:

¹¹ ՀԺՀ II -1959, էջ 363:

¹² Գևորգյան Թ. -1999, հ. 20, էջեր 47-49:

բերակում շունը և կատուն ի սկզբանե ապրում են գլխավոր հերոսի հետ միևնույն հարկի տակ:

Իտալական հեքիաթում հերոսին շուն ու կատու է նվիրում լեռան ստորոտին ապրող պառավը: Լեռը հանդես է գալիս որպես Տիեզերական ծառի ձևավորություն¹³: Անդրաշխարհի պառավի կապն այսրաշխարհի հետ իրականացվում է լեռան միջոցով. ստեղծվում են համապատասխան պայմաններ, որպեսզի հերոսի մեռած նախնու հոգին, ի դեմս անդրաշխարհի պառավի, օգնի նրան:

Այս տիպին դասվող հեքիաթների մեծ մասում, թե՛ հայկական, թե՛ այլ ժողովուրդների, գլխավոր հերոսն իր վաստակած կամ ժառանգություն ստացած վերջին գրոշները տալիս է և հալածանքներից փրկում շանը, կատվին և օձին, որոնք տարբեր ձևերով երախտահատույց են լինում իրենց փրկարարին: Հայ ժողովրդական չորս հեքիաթում՝ «Չոփչին»¹⁴, «Լուվոթունը մըննա ինգլի չի»¹⁵, «Մատնիկի ակն»¹⁶, «Կատվու թալիֆ»¹⁷, ճապոնական «Շունը, կատուն և մատանին»¹⁸, Պամիրի ժողովուրդների «Կախարդական մատանին»¹⁹ հեքիաթները հավատարիմ կենդանիներ ձեռք բերելու տեսանկյունից նույնությամբ համապատասխանում են ATU 560 տիպին: Կան հեքիաթներ, որոնցում խախտվում է այս եռամիասնությունը՝ կենդանիներից օձը փոխարինելով ոգնիով (Իջևանի տարածաշրջանի «Կախարդական մատանին»²⁰ հեքիաթում), մողեսով՝ բուլղարական «Անգին քարը»²¹ և մկով՝ վրացական «Արքայազնը և կանանց թագուհին»²² հեքիաթներում: Ոգնին, մողեսը և մուկը նույնպես, ինչպես օձը, տեղակայված են Տիեզերական ծառի ստորին մասում, այսինքն՝ նրանք էլ են ստորերկրյա աշխարհից հեքիաթի գլխավոր հերոսին փոխանցում հրաշագործ առարկան:

Հավատարիմ կենդանիների ձեռքբերման եռամիասնությունը կենդանիների քանակի և տեսակի առումով խախտվում է, ինչպես նշեցինք վերևում, հեքիաթախմբի շիրակյան տարբերակում, «Օցի հուլը» հեքիաթում²³, ինչպես նաև իտալական, դրդական, ռուսական վերոնշյալ հեքիաթներում:

3. Մատանու ձեռքբերումը

Քննության առնվող տիպի հեքիաթների սյուժեի առանցքային գործողությունը գլխավոր հերոսի կողմից մատանու կամ հրաշագործ քարի ձեռքբերումն է: Իջևանության խորհրդանիշ մատանին²⁴, ըստ հեքիաթների տիպերի միջազգային դասակարգ-

¹³ Топоров В. -1987а. с. 311.

¹⁴ Կարս -2013, № 20, էջեր 141-145:

¹⁵ ՀԺՀ VII -1979, էջեր 93-98:

¹⁶ Սրվանձոյանց Գ. -1978, էջեր 449-451:

¹⁷ Գրիգորյան Ռ. -1983, էջեր 82-84:

¹⁸ ЯHC -1991. с.с. 166-168.

¹⁹ CHII -1976, с.с. 283-293.

²⁰ Խենյան Է. -2008, էջեր 78-79:

²¹ CHE IV -1988.

²² ГHC II -1988. с. 72.

²³ ՀԺՀ VIII, էջեր 348-354:

²⁴ Տե՛ս Փրեզեր -1986. с.171:

ման²⁵, հալածանքներից և այրվելուց փրկված երախտագետ օձի խորհրդով նրա հայրը՝ Օձերի թագավորը, տալիս է հերոսին: Երախտագետ օձի մոտիվը (հայկական «Չոփչին», «Կատվու թալիֆ», «Լուվոթունը մըննա ինգյիլ չի», «Մատնիկի ակն», Պամիրի ժողովուրդների «Կախարդական մատանին», ճապոնական «Շունը կատուն և մատանին», ռուսական «Կախարդական մատանին») նույնանում է հայկական «Կախարդական մատանին» հեքիաթի ոգնու, բուլղարական «Անգին քարը» հեքիաթի մոդեռնի մոտիվների հետ: Այս մոտիվն ունեցող հեքիաթներում ուշագրավ են արքայազն-օձ-արքայազն (հայկական), արքայադուստր-օձ-արքայադուստր (ռուսական), վիշապ-օձ-շնաձուկ (ճապոնական) կերպարանափոխությունները:

Ինչպես արդեն նշել ենք, ըստ հեքիաթների տիպերի միջազգային դասակարգման, հրաշագործ մատանին կամ քարը գլխավոր հերոսն օձերի թագավորից ստանում է ի նշան երախտագիտության՝ որդուն հալածանքներից փրկելու համար: Այլ է պատկերը քննության ենթարկվող շիրակյան տարբերակում և Սասունի «Նախրճու դղեն» հեքիաթում²⁶: Երկրորդ հեքիաթում հերոսի ճանապարհին հանդիպում են սև և կարմիր երկու կովող վիշապ: Նա սպանում է սև վիշապին և փրկում կարմիր վիշապին: Վիշապների թագավորը հերոսին իր բերանի ակն է տալիս: Շիրակյան տարբերակում՝ գլխավոր հերոսի ճանապարհին հանդիպում են կարմիր և սև միմյանց գուրգուրող օձեր. «Ջամփուլադի սիրտը չտարավ, թե. «Էս սև, մունդառ օձն ինչ է, որ փաթաթվի էս գեղեցիկ օձին»: Խփեց: Պետք է դիպներ, ուրեմն, սև օձին, դիպավ կարմիր՝ սիրուն օձին: Օձերը թե՛ փախան, թե՛ սասկեցին, չիմացվեց, հետո կիմացվի, բայց Ջամփուլադի սիրտը տրորվեց»²⁷: Այնուհետև հեքիաթի գործողությունները ծավալվում են այնպես, որ օձերի թագավորը հերոսի ազնվության և ճշմարտախոսության համար (հերոսը նույնությամբ ներկայացնում է թագուհու՝ կարմիր օձի դավաճանությունը) նրան պարգևատրում է իր լեզվի տակի ալմաստ քարով: Երկու հեքիաթում էլ խորհրդանշական են վիշապների և օձերի կարմիր ու սև գույները: Սևին՝ չարին ոչնչացնելու համար գլխավոր հերոսը պարգևատրվում է կախարդական քարով:

Մի շարք հեքիաթներում (թե՛ հայկական, թե՛ այլ ժողովուրդների) կախարդական մատանու կամ քարի ձեռքբերումը շեղվում է Հանս-Յորգ Ութերի սխեմայից: Այսպես օրինակ՝ հայկական «Օցի հուլը» հեքիաթում²⁸ հերոսի երախտագետ կենդանիները ձկան փորոտիքից են գտնում կախարդական քարը և հանձնում իրենց տիրոջը: Իսկ Լոռու «Չոփչին» հեքիաթում²⁹ նվիրատուն անտառում ընկած կոճղն է, որի տակ հերոսը մի թանկագին քար է գտնում: Ուշագրավ է, որ այս երկու հեքիաթում էլ կախարդական քարը «հուլ» է անվանվում, այսինքն՝ թանկագին քար, որ իբր օձն է խաղացնում: Այստեղից էլ պարզ երևում է, որ, ճիշտ է, օձը չի անմիջական նվիրատուն, բայց անդրաշխարհից օձի միջոցով է քարը հայտնվել այսրաշխարհում:

²⁵ Տե՛ս Uther -2011. p. 328

²⁶ Խաչատրյան Ռ. -1999, էջեր 89-90 :

²⁷ ՀԱԻԲԱ, FFX-1973: 6649:

²⁸ ՀԺՀ VIII, էջեր 348-354:

²⁹ Գևորգյան Ռ. -1999, հ. 20, էջեր 47-49:

Իտալական՝ Իտալո Կալվինոյի մշակած հեքիաթում լեռան ստորոտում ապրող պառավն է գլխավոր հերոսին, ի նշան երախտագիտության, կախարդական մատանի նվիրում, որը տեսքով շատ հասարակ էր երևում: Իսկ պարսկական «Մողոմոնի մատանին» հեքիաթում³⁰ նվիրատուն գետի ակունքի մոտ ապրող դերվիշն է, որը հրաշագործ մատանին հերոսին է տալիս անշահախնդիր, ինչը վկայում է այն մասին, որ դերվիշը հերոսի մեռած նախնու մարմնավորված հոգին է: Թե՛ իտալական հեքիաթում, թե՛ պարսկականում կախարդական մատանին փոխանցող օղակը անդրաշխարհն այս աշխարհի հետ միացնող լեռն է և գետի ակունքը:

4. Մատանու (քարի) գործառույթները

Մատանու (քարի) գործառույթը այս տիպի բոլոր հեքիաթներում նույնն է՝ կատարել այն կրողի ցանկությունները, տարբերությունը այն ձեռք բերելու, կրելու և օգտագործելու կերպի մեջ է: Ուսումնասիրված հեքիաթներում հրաշագործ մատանին լինում է ոսկյա, թանկարժեք ակով՝ պտտվող կամ անշարժ, երբեմն՝ առանց ակի: Որոշ հեքիաթներում այն առաջին հայացքից հասարակ է թվում կամ ժանգոտված է: Հիմնականում մատանին պահվում է լեզվի տակ կամ կրում են մատին, երբեմն պահվում են բաժակի, սափորի կամ արկղիկի մեջ, սնդուկում, պահարանում կամ ձեղնահարկում:

Հրաշագործ մատանին օգտագործելու և հերոսի ցանկությունները կատարելու եղանակները տարբեր են.

- Հերոսը մատից հանում է մատանին, դնում ափի մեջ և ասում ցանկությունը, մատանին ասում է՝ փակի՛ր այքերդ, ինքը հագնվում հերոսի մատին և կատարում ցանկությունը (դրդզական «Ոսկե մատանին»):
- Մատանին ձեռքի մի ափից մյուսը գցելու դեպքում հերոսի առաջ հայտնվում են երեք հարյուր կտրիճ ու հարյուր յոթանասուն դյուցազուն և հարցնում նրան՝ «Ի՞նչ կիրամայես անել»: Նրանք մի գիշերվա մեջ կատարում են հերոսի ցանկությունները (ռուսական «Կախարդական մատանին», № 190):
- Մատանին ձեռքի մի ափից մյուսը գցելու դեպքում հերոսի առաջ հայտնվում են տասներկու կտրիճներ և կատարում տիրոջ ցանկությունը (ռուսական «Կախարդական մատանին», № 191):
- Քարը երեք անգամ խփելով գետնին՝ ասում են ցանկությունը, և քարը անմիջապես կատարում է (բուլղարական «Անգին քարը»):
- Մատանին կատարում էր տիրոջ բոլոր ցանկությունները (ճապոնական «Շունը, կատուն և մատանին»):
- Մատանին մատին դնելուց և այն շփելուց հայտնվում է 4 ստրուկ և կատարում տիրոջ ցանկությունները (պարսկական «Մողոմոնի մատանին»):
- Մատանին պահվում է սնդուկում, ցանկությունը կատարելու համար, այն պետք է հանել սնդուկից, տանել աղբյուրի մոտ և ասել. «Օ՛, աշխարհի տիրակալ, ես ուզում եմ...» (Պամիրի ժողովուրդների «Կախարդական մատանին»):
- Մատին հագցրած մատանին պտտելու դեպքում այն կատարում է ցանկացած ցանկություն (իտալական «Կախարդական մատանին»):

³⁰ ПС -1958, с.с. 119-122.

- Մատանին պահում են լեզվի տակ: Որևէ բան ցանկանալիս լեզվի տակից հանում են, լիզում, անմիջապես դուրս են գալիս երկու արաբ և մի ակնթարթում կատարում տիրոջ ցանկությունը (Կարսի «Չոփչին»):
- Մատանին լեզվի տակից հանում են և ասում ցանկությունը. մատանին այն կատարում է (Արցախի «Լուվոթունը մրննա ինգյիլ չի», «Իջևանի «Կախարդական մատանին»):
- Հերոսը քարը դնում է թաշկինակի վրա և ասում. «Բաց սև քարս»: Դուրս են թռչում երկու արաբ և կատարում քարի տիրոջ ցանկությունները («Բաց սև քարս»³¹):
- Մատանու ակը պտտելիս երկու արաբ են դուրս գալիս և կատարում տիրոջ ցանկությունը («Մատնիկի ակն»):
- Թանկագին քարը հերոսի ձեռքին լեզու է առնում և ասում, որ կկատարի նրա ցանկությունը (Լոռու «Օցի հուլը»):
- Մատանու ակը աջ պտտելիս հայտնվում են քառասուն արաբ և կատարում ցանկությունը, ձախ պտտելիս համբարձվում են («Կատվու թալիֆ»):
- Ակը բերանը գցելու դեպքում հերոսի ցանկությունը կատարվում է («Նախընտրու դղեն»):
- Ոչ ոք հերոսին չի ասում՝ ինչպես օգտագործի քարը: Նա ինքն է ասում «Հուլ ջան, հուլ, խնդրում եմ...», և քարը կատարում է նրա ցանկացածը (Լոռու «Չոփչին»):
- Ժանգոտած մատանին մատը դնելիս երկու արաբ են դուրս գալիս և կատարում հերոսի ցանկությունը (Այրարատի «Քոսեն ու թագավորի տղեն»):

Ինչպես տեսնում ենք թվարկված օրինակներից, հրաշագործ մատանին (քարը) կա՛մ ինքն է անխոս կամ լեզու առնելով կատարում տիրոջ ցանկությունները, կա՛մ նրանից դուրս են թռչում անդրաշխարհի հոգիներ և խոնարհաբար կատարում տիրոջ հրամանները:

Շիրակյան հեքիաթում գլխավոր հերոսը. «Հանում է եղ... իրա լեզվի անթիքեն, բուր մատով սեղմում է, նրա դեմ կայնում են, ուրեմն, քառասուն հատ քաջ»³²: Ալմաստ քարից դուրս եկած քառասուն քաջերը կատարում են տիրոջ ցանկությունը:

5. Տարուի առկայությունը, խախտումը և մատանու հափշտակելը

Անդրաշխարհի ուժերը այս տիպի հեքիաթների մեծ մասում հրաշագործ առարկայի օգտագործման վրա հմայական արգելք (տաբու) են դնում, որը խախտելու պարագայում հերոսը կկորցնի այն:

Կավիհնոյի հեքիաթում պառավը երիտասարդի մատին է հագցնում առաջին հայացքից հասարակ թվացող մատանին և ասում. «Այս մատանին գին չունի, եթե ինչ-որ բան ցանկանաս, պտտի՛ր այն մատիդ շուրջը, և այն կկատարվի, միայն տես, չկորցնես այն, թե չէ կկործանվես»³³:

Եթե իտալական, դրոզական, ռուսական և վրացական վերոնշյալ հեքիաթներում հերոսի դավաճան կինն է գողանում մատանին և անձամբ օգտագործում նրա գո-

³¹ ԷԱԺԲ -1901, էջեր 395-400:

³² ՀԱԻԲԱ, FFX -1973: 6663:

³³ Italian Folktales -1980. p. 129.

րությունը, որոշ հեքիաթներում կինը հոր (թագավոր, վեզիր) կամ սիրեկանի թելադրանքով է գողանում և հանձնում նրանց: Քիչ չեն հեքիաթները, որոնցում մատանին խաբեությամբ են գողանում: Ինչպես օրինակ՝ բուլղարական հեքիաթում ծեր հովվի հարևանն է գողանում, ճապոնականում՝ հարուստ ձիավաճառը, պարսկականում՝ փաղիշահը, Պամիրի ժողովուրդների հեքիաթում՝ թագավորը՝ պառավի միջոցով, հայկական «Մատնիկի ակն», «Կատվու թալիֆ» և «Քոսեն ու թագավորի տղեն» հեքիաթներում՝ ակնավաճառ հրեան, Իջևանի «Կախարդական մատանին» հեքիաթում՝ մի ոմն նախանձ աղջիկ:

Մատանին գողանալու արդյունքում հերոսի պալատը խաբեբայի հետ տեղափոխվում էր յոթ սարից այն կողմ, յոթ ծովերի, Սև ծովի, Կարմիր ծովի, Սևանա ծովի կղզին կամ Դանուբից կամ ինչ-որ գետից այն կողմ: Հերոսը հայտնվում էր նախկին կարգավիճակում: Որոշ հեքիաթներում թագավորը նրան զցում էր հորը կամ բանտարկում քարե սյան մեջ, իսկ Պամիրի ժողովուրդների «Կախարդական մատանին հեքիաթում հերոսը նույնիսկ մահանում է: Այսինքն՝ և՛ հերոսի պալատը՝ մատանու հետ, և՛ հերոսը՝ առանց մատանի, հայտնվում են հանդերձյալ աշխարհում կամ դրա մուտքի մոտ:

Շիրակյան տարբերակում թագավորի աղջկա նախկին սիրեկանն է մի իննսունամյա պառավի միջոցով խաբեությամբ ձեռք բերում ավաստ քարը, հրամայում է կտրիճներին՝ Ջամփուլադի պալատը իր կնոջ հետ և ամեն ինչով տեղափոխել անմարդաբնակ կղզի, իսկ նրան զցել հորը, որ սովից մեռնի: Տաբուի առկայության մասին այս հեքիաթում չի հիշատակվում:

6. Մատանու գտնվելը

Այս տիպի հեքիաթների մեծ մասում երախտագետ կատուն ու շունն են հիմնականում ուղևորվում մատանու որոնումներին: Չնայած շան ու կատվի միջև եղած մշտական հակամարտությանը՝ երախտագիտության զգացումը նրանց դրդում է համագործակցության: Ճանապարհը դեպի անդրաշխարհ ծովով է, լճով կամ գետով: Շունը լողալ գիտի, իսկ կատուն՝ ոչ: Կատուն այդ ճանապարհին անցնում է շան մեջքին նստած: Նրանք, տեղակայված լինելով Տիեզերական ծառի միջնամասում, չէին կարող ձեռք զցել անդրաշխարհ վերադարձած մատանին: Այս պարագայում օգնության է հասնում Տիեզերական ծառի ստորին մասում գտնվող մուկը: Մուկը կատարում է կատվի պատվերը՝ փոխարենը իր, իր ձագերի կամ իր թագավորության ազատությունը ստանալով: Իհարկե կատուն է մկանը հուշում՝ ինչպես ձեռք բերի մատանին (քարը):

Դարձյալ անդրադառնանք շիրակյան հեքիաթին. հերոսի հավատարիմ կենդանիները՝ շունը և կատուն, աքաղաղի միջոցով իմանում են իրենց տիրոջ տեղը, իմանում են ավաստ քարի հավիշտակման մասին և ուղևորվում այն փնտրելու: Ինչպես հեքիաթախմբի գրեթե բոլոր հեքիաթներում, այս հեքիաթում նույնպես շունը և կատուն ավաստ քարը հետ են ստանում մկան միջոցով:

7. Մատանու երկրորդ անգամ կորչելը

Այս տիպի ուսումնասիրված գրեթե բոլոր հեքիաթներում հրաշագործ մատանին կորչում է երկրորդ անգամ: Դա նշանակում է, որ անդրաշխարհից այսրաշխարհ փոխանցված հրաշագործ առարկան ստորերկրյա ուժերի կողմից մշտական հսկողու-

թյան տակ է, և հանգամանքներն այնպես են դասավորվում, որ մատանին վերադարձվի անդրաշխարհ: Հեքիաթի գլխավոր հերոսի մեռած նախնու հոգին այս անգամ ձկան կերպարանքով է հասնում օգնության: Հետոյարձի ճանապարհին շան կամ կատվի բերանից մատանին ընկնում է ծովի, լճի կամ գետի մեջ: Եթե ձուկն այն կուլ չտա, ապա այն կհայտնվի անդրաշխարհում:

Իտալական հեքիաթում շունը նախանձում է կատվին, չէ՞ որ կատուն էր կարողացել հետ վերցնել մատանին: Շունը պահանջում է, որ կատուն իրեն տա մատանին, թե չէ նրան չի անցկացնի գետը: Շան ու կատվի վեճի ժամանակ մատանին ընկնում է գետը: Մի ձուկ այն կուլ է տալիս: Շունը բռնում է ձկանը, և ձկան հետ վերադառնում են տիրոջ մոտ:

Արդական հեքիաթում հետոյարձի ճանապարհին մատանին կատվի բերանից է ընկնում և լճի մեջ, որովհետև սև ագռավը կտցահարում է կատվին: Լճափին կատուն որսում է ձկների թագուհուն և որպես փրկագին պահանջում գտնել կորցրած մատանին: Ձկների թագուհու հրամանով մի իմաստուն ձուկ ասում է, որ մատանին կուլ է տվել խարակաձուկը: Խարակաձկանը հանձնում են կատվին, և նրա փորից հանում են մատանին: Ռուսական հեքիաթում մատանին կուլ է տալիս թռչափը, վրացականում՝ լոքոն, իսկ հայկական հեքիաթներում պարզապես մի ձուկ է կուլ տալիս մատանին, և շունն ու կատուն ձկան փորից են հանում հրաշագործ առարկան:

Հեքիաթախմբի շիրակյան տարբերակում շունը և կատուն մտապահում են, թե հատկապես որ ձուկն է կուլ տվել ավաստ քարը: Ձկնորսների մոտ նստած՝ սպասում են և թոցնում են հենց ավաստը կուլ տվող ձկանը:

8. Մատանու վերադարձնելը հերոսին

Շիրակյան հեքիաթում, ինչպես նաև ATU 560 տիպի բոլոր հեքիաթներում, հափշտակված մատանին վերադարձվում է տիրոջը: Հեքիաթի գլխավոր հերոսը վերականգնում է իր ունեցվածքը և հիմնականում պատժում չարագործներին: Եթե Շիրակի, Կավլինոյի «Կախարդական մատանին», ղրղական «Ոսկե մատանին» և սլավոնական առաջին «Կախարդական մատանին» հեքիաթներում հերոսը պատժում է խորամանկ ու դավաճան կնոջը, սլավոնական երկրորդ «Կախարդական մատանին» և Իջևանի տարածաշրջանի «Կախարդական մատանին» հեքիաթներում հերոսը ներում է չարագործներին, և շարունակում են ապրել երջանիկ:

Եզրահանգում. Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ ATU 560 տիպի «Կախարդական մատանին» հեքիաթախմբին պատկանող Շիրակի տարածաշրջանի «Ձամփուլադի հեքիաթը» հայ ժողովրդական, ինչպես նաև աշխարհի տարբեր ժողովուրդների նմանատիպ հրաշապատում հեքիաթների հետ ունենալով ընդհանրություններ՝ առանձնանում է մոտիվային որոշ դրվագներով և սյուժետային կառուցվածքով, որոնք պայմանավորված են բանահյուսական նյութի փոխներթափանցումներով և տարածաշրջանի առանձնահատկություններով: Հեքիաթի գլխավոր հերոսի գործողություններն ընթանում են այնպիսի աշխարհի չար և բարի ուժերի ուղեկցությամբ՝ նպաստելով կամ խոչընդոտելով դրանց: Հեքիաթի սյուժեում առանցքային նշանակու-

թյուն ունի հրաշագործ առարկայի ձեռքբերումը, հափշտակումը չար ուժերի կողմից, հավատարիմ կենդանիների միջոցով այն գտնելը և հերոսին վերադարձնելը:

МЕСТО ОДНОЙ ВОЛШЕБНОЙ СКАЗКИ ШИРАКА В ГРУППЕ СКАЗОК ТИПА «ВОЛШЕБНОЕ КОЛЬЦО»

Хемчян М. Г.

Ключевые слова: *волшебная сказка, сюжет, тип, группа сказок, волшебное кольцо, табу, потусторонний мир, герой, помощники.*

Предмет исследования – волшебная сказка региона Ширак «Сказка Джампулада», которая относится к группе сказок типа ATU 560 «Волшебное кольцо» по международной классификации Ганса-Йорга Утера. Действия и реалии сказки (статус героя и наличие наследства, приобретение преданных животных и волшебного предмета, наличие табу, похищение волшебного предмета со стороны злых сил и его возвращение герою) исследованы в контексте армянских народных, а также итальянских, японских, персидских, русских, болгарских, грузинских, киргизских однотипных сказок.

Скруплезное исследование сказок показывает, что ширакский вариант, имеющий определенные совпадения с другими сказками группы, выделяется своеобразной структурой сюжета и некоторыми мотивами, обусловленными взаимными проникновениями фольклорного материала и характерные региону диалектными особенностями.

THE PLACE OF A SHIRAK MAGIC FOLKTALE IN THE “MAGIC RING” FOLKTALE TYPE GROUP

Khemchyan M. H.

Key words: *fairy tale, plot, type, folktale type groups, magic ring, taboo, underworld, character, assistants.*

The subject of the study is the Shirak region magic folktale "The Tale of Jampulad", which belongs to the ATU 560 "The Magic Ring" folktale type group according to the international classification of Hans-Jörg Uther. The actions and realities of the folktale (the status of the character and the presence of an inheritance, the acquisition of faithful animals and a magical item, the presence of taboos, the theft of a magical item by evil forces and its return to the character) are studied in the context of Armenian, as well as Italian, Japanese, Persian, Russian, Bulgarian, Georgian, Kyrgyz folktales of the same type.

A scrupulous study of the tales shows that the Shirak version, which has certain similarities with other tales of the group, is distinguished by a peculiar plot structure and some motifs due to the mutual penetration of folklore material and dialectal features typical for the region.

Գ ր ա կ ա ն ո լ թ յ ո ն

1. **Գրիգորյան Ռ. -1983**, Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հ. 14, Գեղարքունիք, Երևան, ՀՄՍՀ ԳԱ հրատ.:
2. **Գևորգյան Ռ.-1999**, Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հ. 20, Լոռի, Երևան, ՀՀ ԳԱ «Գիտություն» հրատ.:
3. **ԷԱԺԲ -1901**, Էմինյան ազգագրական ժողովածու, հատոր Բ, Մոսկվա, Վարդաշապատ:
4. **Խաչատրյան Ռ. -1999**, Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հ. 19, Թալին, Երևան, ՀՀ ԳԱ «Գիտություն» հրատ.:
5. **Խեմչյան Է. -2008**, Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հ. 25, Իջևան (Ձորոփոր), Երևան, ՀՀ ԳԱ «Գիտություն» հրատ.:
6. **Կարս -2013**, Կարս. հայոց բանահյուսական մշակույթը, Հարությունյան Ս. Բ., Վարդանյան Ս. Ա., Խեմչյան Է. Հ., Ղռեջյան Լ. Խ., Խեմչյան Ս. Հ. (կազմողներ), Երևան, ՀՀ ԳԱ «Գիտություն» հրատ.:
7. **Կիրգիզական հեքիաթներ -1978**, Կիրգիզական հեքիաթներ, «Սովետական գրող» հրատ., Երևան:
8. **ՀԱԻԲԱ, FFX -1973**, ՀՀ ԳԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի բանահյուսական արխիվ:
9. **ՀԺՀ II -1959**, Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ. II, Այրարատ, կազմող՝ Նազինյան Ա., Երևան, ՀՄՍՌ ԳԱ հրատ.:
10. **ՀԺՀ VII, -1979**, Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ. VII, Արցախ-Սյունիք, կազմողներ՝ Նազինյան Ա., Առաքելյան Ս., Երևան, ՀՄՍՀ ԳԱ հրատ.:
11. **ՀԺՀ VIII -1977**, Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ. VIII, Գուգարք (Լոռի), կազմողներ՝ Նազինյան Ա., Գրիգորյան Ռ., Երևան, ՀՄՍՀ ԳԱ հրատ.
12. **Սրվանձալանց Գ. -1978**, Երկեր, հ. 1, Երևան, ՀՄՍՀ ԳԱ հրատ.:
13. **Афанасьев А. -1985**. Народные русские сказки в 3 томах. Том 2, Издание подготовили Л. Г. Бараг, Н. В. Новиков, Москва, изд-во «Наука».
14. **ГНС II -1988**. Грузинские народные сказки. Сост., вступит, статья, примеч. и типолог. анализ сюжетов Т. Д. Курдованидзе. Кн. 2. Москва. Изд. «Наука».
15. **ПС -1958**. Персидские сказки, Составитель Османов В. Изд. восточной литературы, Москва.
16. **СНЕ IV -198**. Сказки народов Европы, т. IV, Сказки, сост. А. Л. Налепин, Москва, изд-во «Детская литература».
17. **СНП -1976**. Сказки народов Памира, Сост. и коммент. А. Л. Грюнберга и И. М. Стеблин-Каменского. Предисловие А. Н. Болдырева. М. изд. «Наука».
18. **Топоров В. -1987а**. Гора // Мифы народов мира, т. I, Москва, Изд-во “Советская энциклопедия”.
19. **Фрезер -1986**, Золотая ветвь. Исследование магии и религии, Москва, Изд-во политической литературы.
20. **ЯНС -1991**. Японские народные сказки, Составитель: В. Н. Маркова, изд. «Наука», Москва.
21. **Italian Folktales -1980**. Selected and Retold by Italo Calvino. Orlando, Florida.
22. **Uther H.-J. -2011**. The types of international folktales: A Classification and Bibliography Based on the System of Antti Aarne and Stith Thompson, part I, Animal Tales, Tales of Magic, Religious Tales. and Realistic Tales, with an Introduction, Helsinki, Academia Scientiarum Fennica.

Ընդունվել է՝ 30. 08. 2022
Գրախոսվել է՝ 19. 09. 2022
Հանձնվել է տպ.՝ 28. 11. 2022

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Մարինե Խեմչյան՝ բանասիրական գիտությունների թեկնածու,
ՀՀ ԳԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող,
էլ. հասցե՝ mkhemchyan@yandex.ru